

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E MALİ SİSTEMDEKİ DEĞİŞİMLERİN TOPLUMSAL YAPI ÜZERİNE ETKİSİ

Ali Rıza GÖKBUNAR*

Öz

Mali olayların özellikle vergilerin, insanlar veya sosyal gruplar üzerinde önemli etkileri olmaktadır. Sosyo-ekonomik açıdan bir bozulma mali krizin en önemli nedenidir. Vergiler kamu hizmetlerinin finansmanını karşılamada önemli bir araç olduğu kadar ekonomik ve sosyal boyutları açısından da toplumsal yaşamda önemli bir yere sahiptir. Toplumsal yaşamla yaşıt olan vergiler, tarih boyu yöneten ve yönetilenler arasında çeşitli uyumsuzlıklara neden olmuştur. Bu çalışmada, mali sistemdeki değişimlerin özellikle de kamu harcamalarının finansmanında vergiler ve vergilerin toplanma biçimlerindeki değişimlerin toplumsal yapının biçimlendirilmesinde önemli bir paya sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Aşar vergisi, Osmanlı mali sistemi, toplumsal yapı.

Abstract

The Effects of the Fiscal Changes on Social Structure from the Ottoman State to the Republic of Turkey

Fiscal changes, especially changes on taxation have great effects on people and social groups. Socio-economic corruption is the most important reason for the financial crises. Taxes take an important place in social life from economical and social point of view as well as they provide crucial instrument for public expenditure. The taxes which are equal in age with the social life of humanity, caused differing conflicts between the ruler and the ruled throughout the history. In this study, the changes on fiscal system, especially the changes on taxes and types of tax collection on the provision of public expenditure will be analyzed. The effects of these fiscal changes on the formation of social structure will also be discussed.

Keywords: Taxes of tithes, Ottoman fiscal system, social structure.

*Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, MANİSA, aliriza.gokbunar@bayar.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde tüm kamu kurumlarının vergi toplama süreci ile doğrudan ilgili olmaları özellikle vergi tahsilinde usulsüzlükler gibi önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Kamu hizmetlerinde çalışanların büyük bir çoğunluğunun maaşlarının merkezi bütçeden aktarılan ödenekler yerine, bazı vergilerin doğrudan kendilerine maaş olarak tahsis edilmesiyle ödenmesi sorunların en önemli kaynağını oluştururken bu durum, vergi toplama hakkı elde eden devlet adamlarına toplumsal yapı içerisinde yüksek bir statü sağlamıştır. Görevlerinin veya mali rantlarının herhangi bir nedenle sona erdirilmesi kazandıkları statülerini kaybeden kamu görevlileri ile devlet arasında zaman zaman çatışmalar olmuştur.

Mali sistemde özellikle de vergi yapısında meydana gelen değişimlerin Türk toplumsal yapısında nasıl bir değişikliğe neden olduğunu saptamak bu makalenin temel amacıdır. Bu çalışmada, Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali sorunların çözümünde kullandığı yeni yöntemlerin toplumsal yapı üzerinde oluşturduğu değişikliklerin neler olduğu ve Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar mali yapıdaki değişimlerin toplumsal yapı üzerindeki etkisi incelenmiştir.

I. TOPLUMSAL YAPILARIN DEĞİŞİMİNDE MALİ POLİTİKALARIN ROLÜ

Toplum, *“yaşamlarını sürdürmek, birçok temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapan, aynı toprak parçası üzerinde birlikte yaşayan ve ortak bir kültürü olan insan kümesidir”* (Ozankaya, 1986: 115). Her toplum zaman içerisinde çeşitli aşamalardan geçerek mevcut konumuna erişmiştir.

Toplumsal değişme sosyal yapının ve onu oluşturan kurumların değişmesidir. Toplumsal yapıların değişmesinde sonsuz sayıda değişken bulunmaktadır (kentleşme oranı, tarımsal mesleklerden tarım dışı mesleklere değişme oranı, okur-yazar oranı, kişi başına gelirdeki değişmeler, göçler gibi). Mali yapı toplumsal yapının bir parçası olup, dinamik bir özellik gösterir. Dünyanın hiçbir yerinde değişim sürecine girmeyen bir toplum ile karşılaşma olanağı yoktur. Bu dinamizm, toplumu oluşturan kurumların zaman içinde değişmesi anlamına gelmektedir (Heper, 1981: 3-59).

Mali olayların ve özellikle vergilerin, insanlar veya sosyal gruplar üzerinde önemli etkileri olmaktadır. Vergiler kamu hizmetlerinin finansmanını karşılamada önemli bir araç olduğu kadar ekonomik ve sosyal boyutları

açısından da toplumsal yaşamda önemli bir yere sahiptir. Yüzyıllar süren bir göçebelikten sonra yerleşik düzene geçiş dönemine giren Türkmen boyları 11. Yüzyıl'ın ilk yarısında Anadolu'ya geldiklerinde Bizans yönetimi, geniş topraklar üstünde bir toprak aristokrasisi yaratma ve halkı serf durumuna getirme aşamasındaydı. Topraksızlaşan ve özgürlüğü sınırlanan Anadolu köylüsünün düzen karşısındaki derin hoşnutsuzluğunu, Türkler Anadolu'ya kamusal mülkiyet anlayışını yerleştirerek gidermişlerdir. Tüm ülke toprakları kamusal mülkiyet altına alındıktan sonra çiftçiye ancak ekeceği toprağı kullanma hakkı tanınmıştır. Osmanlı tımar düzeninin özünü oluşturan Selçuklu küçük ikta sistemi, zamanla Anadolu'da tipik toprak aristokrasisinin görülmeyişinin tarihsel nedeni olup, pratikte Türkiye'de feodal anlamda bir sermaye birikiminin gerçekleşmeyişinin de ana etkenidir. Klasik feodal yapıdan farklı olarak Osmanlı ekonomik düzeni, geniş bir sivil ve asker yönetici kadronun tüm toplumsal yaşama büyük çapta karışmasına ve ekonomide oluşturulan "artık değere" ortak olmasına izin vermiştir (Sevgili, 1989: 24-25).

17. ve 18. Yüzyıl'larda Fransız Devleti maliye teşkilatı 27 bin vergi tahsildarı ve gümrüklerde 5 bin kişi ile yönetildiği halde Osmanlı Devleti Tanzimat'ın ilanına kadar 3 bin kişilik bürokrasi kadrosuyla yönetilmiştir (Çataltepe, 1997: 26). Osmanlı Maliye Teşkilatı'nda vergi tahsilatında; 15. ve 16. Yüzyıl'da sipahilerden, 17. Yüzyıl'dan itibaren merkezi idare tarafından atanan yöneticilerden, 18. ve 19. Yüzyıl'da ise âyanlardan (yerel ileri gelenler) yararlanılmıştır. Bu kişi ve gruplar sağlamış oldukları ayrıcalıklar sayesinde toplum yapısı içerisinde etkin bir konuma gelmişler; devletin kendilerine verdiği ayrıcalıklar ellerinden alındığında ise, ya devlete karşı isyan ederek tekrar eski ayrıcalıklarını elde etme yoluna gitmişler ya da toplumsal yapı içerisinde farklı roller üstlenmişlerdir.

Tarihsel süreç içerisinde zaman zaman toplum yapısının değiştirilmesinde, devlet yöneticileri vergileri bir baskı unsuru olarak da kullanılmışlardır. Bu bağlamda, konar-göçerlerin yerleşik yaşama geçmelerinin sağlanmasında (zorlanmasında) etkin bir araç olarak vergilerden yararlanılmıştır.

II. 16. YÜZYILDAN TANZİMAT'A KADAR MALİ YAPIDAKİ DEĞİŞİMLERİN TOPLUMSAL YAPI ÜZERİNE ETKİSİ

15. Yüzyıl'dan 16. Yüzyıl'ın ortasına kadar olan dönemde, Osmanlı Devleti yaklaşık olarak en geniş coğrafi faaliyet alanına ulaşmış, temel kurumsal ve yapısal gelişimini tamamlamıştır (Kasaba, 1993: 17). Klasik dönem Osmanlı mali sistemi, merkezi hazine¹, dirlik² ve padişah özel hazinesinden³ oluşan bir sacayağı üzerine kurulmuştur. Mali sistemin verimliliği bu üç öge üzerinde

kurulan hassas bir dengeye bağlıydı. Mali sorunlarla karşılaşıldığında bunlar üzerinde değişiklikler yapılarak denge sağlanmaktaydı (Cezar, 1986: 29-33). Bu bölümde Tanzimat'a kadar klasik Osmanlı toplumsal yapısında meydana gelen değişmelerde, mali yapıdaki değişimlerin etkisi analiz edilmiştir.

II.1. 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar Mali Yapı

Ortaçağdan beri süregelen Osmanlı maliyesinde bütçe sistemi yoktu. Tanzimat'a kadar, devletin safi gelir ve giderleri ayrıntıları ile defterlere kaydedilmekle beraber, tahmin esasına dayanan genel bir bütçe yapılmamıştır. Kamu hizmetlerinin finansmanı, doğrudan doğruya nakit para ile değil, mükellef üzerindeki vergilerin toplanması hakkının Devlet görevlilerine verilmesi suretiyle yapılmaktaydı (Akdağ, 1999: 203-204; Falay, 1989: 168).

17. Yüzyıl'da bütçeye benzer biçimde, devlet gelir ve giderlerinin yıllık muvazeneleri yapılmış ise de bunlar sadece geçmiş yılların gelir ve gider rakamlarının toplanması ile oluşturan birer hesap özetleridir. Aşağıdaki tabloda 1523-1748 yılları arasında bütçe gelir ve giderleri yer almaktadır. Tablodan da görüldüğü gibi artan kamu giderleri karşısında bütçe gelirleri yetersiz kalmış ve bütçe açıkları artmıştır. 1523-1748 yılları arasında 225 yılda bütçe gelirlerindeki artış nominal olarak yüzde 1410, reel olarak yüzde 325.8 oranında, giderler ise nominal olarak yüzde 1440 reel olarak yüzde 332.6 artmıştır (Tabakoğlu, 1985: 18).

1523 yılında bütçe açığı 1.8 milyon akçe iken, 1592 yılında 70 milyon akçe, 1687 yılında 200 milyon akçeye kadar yükselmiştir. 17. Yüzyıl'ın ikinci yarısından sonra Osmanlı maliyecilerinin daha önce karşılaşmadıkları bir tarzda kronik "bütçe" açıkları meydana gelmeye başlamıştır. Bütçe açıklarının en önemli nedenleri: "devletin siyasal gücünün gerilemesinin bir sonucu olarak taşrada vergi toplama ve bu gelirlerin merkeze aktarılması sürecinde ortaya çıkan güçlükler (Pamuk, 2000: 149)", "savaş tekniklerinin değişimi sonucunda savunma harcamalarındaki artış⁴", "tumar⁵ ve vakıf yöneticilerinin⁶ vergi gelirlerine daha çok el koyması⁷" ve "sıvış yılı⁸" uygulamasıdır.

1696 yılından sonra yapılan mali düzenlemelerin etkisiyle bütçe açıkları azalmaya ve bütçe fazlalıkları oluşmaya başlamıştır. Bütçe gelirlerini artırmak amacıyla olağanüstü dönemlerde geçici olarak toplanan avarız türü vergiler⁹ sürekli olarak toplanmaya başlanmıştır. Osmanlı maliyecileri bütçe açıklarını gidermede zaman zaman tağşişlere de başvurmuşlardır. Tağşiş işlemi sayesinde, bir yandan dolaşımdaki para miktarı artırılmış, bir yandan da devlete ödemeleri için kullanabileceği yeni bir fon yaratılmıştır. 1585 yılı sonrasında bütçe açıklarını kapatmak için başvuru tağşişler ve iç borçlanmalar birer istisna olmaktan çıkıp neredeyse kural haline gelmiştir (Pamuk, 1999: 138-146).

Tağışların sık sık tekrarlanması sonucu fiyatlar, piyasadaki sikke miktarıyla doğru; buna karşılık sikke içindeki gümüş miktarı ile ters orantılı olarak artmıştır. Fiyatların artması ülkede hoşnutsuzluk yaratmış; satın alma gücündeki azalmanın farkına varan ve sikke üzerinden maaş almakta olan kamu görevlileri özellikle de Yeniçeriler, ya taşış işlemine son verilmesi ya da maaşlarına zam yapılmasını istemişlerdir. Bu istekleri yerine getirilmeyince de ayaklanmışlar ve yöneticilerin görevden alınmaları ya da kendilerine teslim edilmesini istemişlerdir. Örneğin; 1584-1586 taşışını izleyen yıllarda ortaya çıkan o zamana kadar görülmemiş fiyat artışlarının yeniçerilerin maaşlarını eritmesi sonucu yeniçeriler ayaklanmışlar, Topkapı Sarayı'nı kuşatmışlardır. Ayaklanmayı sona erdirmek isteyen III. Murat çözümü, taşışten sorumlu tutulan Başdefterdar Mahmut Efendi ile Rumeli Beylerbeyi Doğanca Mehmet Paşa'yı Yeniçerilere teslim etmekte bulmuştur (Şen, 2002: 134).

Tablo-1: 1523-1748 Yılları Arası Osmanlı Bütçeleri

Yıllar	Endeks	Gelirler (akçe)		Giderler		Bütçe Açıkları	
		Nominal	Reel	Nominal	Reel	Nominal	Reel
1523-4	100	116.888.385	116.888.385	118.783.849	118.783.849	-1.895.464	-1.895.464
1565-6	100	183.088.000	183.088.000	189.657.000	189.657.000	-6.569.000	-6.569.000
1566-7	93	348.544.150	324.703.730	221.532.453	206.379.630	127.011.697	118.324.100
1592-3	53	293.400.000	154.173.020	363.400.000	190.894.020	-70.000.000	-36.721.000
1608	44	503.691.446	225.530.870	599.191.446	264.723.370	-95.500.000	-39.192.500
1654	42	537.356.433	225.635.960	658.358.459	276.444.770	-121.002.026	-50.808.810
1666-7	35	553.429.229	194.530.370	631.861.656	222.099.360	-78.432.427	-27.568.990
1687-8	35	700.357.065	246.175.500	901.003.350	316.702.670	-200.646.285	-70.527.170
1691-2	26	818.188.665	210.274.480	929.173.910	238.979.690	-110.985.245	-28.705.210
1696-7	26	938.672.901	241.238.930	1.096.178.240	281.717.790	-157.505.339	-40.478.860
1704-5	19	1.254.856.289	238.422.670	1.150.927.314	218.676.180	103.928.975	19.746.490
1710-1	23	1.295.082.370	299.164.010	1.000.684.957	231.158.210	294.397.413	68.005.800
1748	23	1.648.953.780	380.908.300	1.710.656.400	395.161.620	-61.702.620	-14.253.320

Kaynak: (Tabakoğlu,1985: 17).

1700'lü yıllarda bütçe gelirlerinin giderleri karşılmasına rağmen, Padişah III. Ahmed Dönemi'nde Celâli Ayaklanmaları nedeniyle büyük kitlelerin, asayişin daha mükemmel olduğu ve iş alanlarının daha kolay elde edilebildiği büyük şehirlere göç etmeleri, zirai ürünlerin azalmasına, dolayısıyla alınan vergilerin azalmasına yol açmış bu durum tekrar bütçe açığının oluşumuna neden olmuştur. Bu nedenle III. Ahmed mali istikrarın sağlanması için, kamu gelirlerini artırma ve kamu harcamalarını azaltmaya yönelik politikalar geliştirmiştir. Özellikle bu dönemde ordu mensuplarına ödenen maaşların bütçe üzerinde önemli bir yük oluşturması nedeniyle, ordu

mensuplarının ödenekleri üzerinde sıkı kontrollere başlanmış, kamu çalışanlarının sayısı azaltılmış ve bazı çalışanların maaşlarında da indirimler yapılmıştır. Diğer yandan mukatâaların dağıtım sisteminde ve vergilerin toplanmasında yapılan değişiklikler sayesinde hazine gelirleri artmıştır. 1721 yılında bütçe fazlası gerçekleşmeye başlamış; Kağıthane'de yeni binaların inşasına başlanması ve birçok eğlence yeri tesis edilmesi elde edilen gelirlerin tekrar azalmasına neden olmuştur (Hallaçoğlu, 1997: 30).

II.2. 16. Yüzyıl'dan 18. Yüzyıl'a Kadar Mali Yapıdaki Değişimlerin Toplumsal Yapı Üzerindeki Etkisi

Bu bölümde Osmanlı toplumsal yapısının temel özellikleri açıklanarak, toplumsal yapının değişiminde mali yapının etkisi analiz edilmiştir.

II.2.1. Osmanlı Toplumsal Yapısı

Osmanlı toplumsal yapısını iki temel kurum oluşturmuştur. Birincisi askerler, bürokratlar, zanaatkâr ve tüccarlar ile reaya yani üretici sınıflardan¹⁰ oluşan hiyerarşik toplumsal düzen” ve ikincisi ise “*millet* sistemi”dir. Osmanlı toplumsal yapısı hiyerarşisinin tepesinde devlet bürokrasisi ve askeri sınıflar vardır. Bu grup, devletin sonuna kadar prestijli ve geliri en yüksek katman olarak kalmıştır. Savaş meydanında yararlılık gösteren herhangi birisi sipahi olabilirdi. Sipahilere tımar verilmesi ise, hem bir ödül hem de yönetici elit olduğunun göstergesiydi. Yeniçerilik ise din değiştirme ve zorla memuriyete geçirme esasına dayalı devşirme sistemi üzerine kuruluydu. Kapıkulu yani yeniçerilerin yegâne yükselme olanağı yönetim kademeleriydi ki üst düzey görevler üstlenerek itibarlı bir toplumsal konuma yükselebilirdi. Askeri olmayan kişilerin için dini kurumlar içersinde yer almak ana yükselme kanalıydı. En basit köylü bile medreseye kayıt olabilir, zamanla en yüksek dereceye ulaşip müderris ya da kadı olabilirdi (Karpaz, 2002: 30).

Özünde çoğulcu bir nitelik taşıyan bu sistem millet sistemi ise; etnik kökenlere göre değil, salt dinlere dayalı bir biçimde gelişmiştir. Örneğin, aynı etnik kökenden gelen ve aynı dili konuşan Osmanlı Ermenileri tek millet değil “Ermeni Katolik” ve “Ermeni Protestan” milletlerine ayrılıyorlardı. Başlarında vergi ve harçların ödenmesinden, iç güvenlik konularında merkezi yönetime karşı sorumlu dini liderler bulunurdu. Buna ilaveten her millet, merkezi yönetimin ilgi alanına giren bazı toplumsal ve idari görevler de üstlenirdi. Bu milletler kendi işlerini dışarıdan herhangi bir müdahaleye maruz kalmaksızın cemaat meclislerinde yürütürlerdi (Çuha, 2000: 167).

Osmanlı siyasal kültürü pazar kökenli değerler üzerinde değil, statü eksenli değerler üzerinde gelişmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde

Avrupa'daki gibi ekonomik sınıflar yeterince gelişmemiştir. Bu yönelim Osmanlı tebaasını devlet içinde bürokratik bir makam veya mevki edinmeye yöneltmiş ve bu durum kalıcı bir dogma haline gelmiştir (Çuha, 2000: 154).

Osmanlı ideolojisinde, “hükümdar (ve hizmetkarları) ile tebaa arasındaki ilişki, araya başka grupların girmesine izin vermemekteydi. Padişah, mutlak gücü temsil ediyordu ve hizmetkarlarından birçoğu, sultanın otoritesinin temsilcileri olarak güç sahibi idiyeler de, genel anlamda onun kullarıydılar. Osmanlı yönetim sistemi ve toprak sahipliği, halkın artık ürününün bir bölümünü aşırarak aristokrasi gibi çatışan güç merkezlerinin doğmasını önlemeye ayarlanmıştı; aksi takdirde bunlar, vergi toplama yoluyla oluşan devlet hazinesine el uzatmış olacaktı. Osmanlı merkezi yönetimi bu hususta uzun bir süre oldukça başarılı olmuştu, ancak 18. Yüzyıl'ın sonunda durumda değişimler başlamıştır” (Zürcher, 2002: 29).

Osmanlı Devleti'nde toplumsal yapıda meydana gelen değişim devletin toprak bütünlüğüne doğrudan, açık bir tehdit yokken meydana gelmiştir. Ancak 1683 Viyana yenilgisi toplumsal dönüşümü hızlandırmıştır. 1780'lere kadar toplumsal yapı askeri ve reaya olarak iki kısma ayrılırken, 1780'lerden sonra toplumsal yapısının temel unsurunu oluşturan kalemîyye, ilmiyye ve serffîyye sınıflarının yerini şehrin zenginleri ve tüccarları, bir başka ifade ile yeni bir tabaka olan âyanlar¹¹ almıştır. III. Mustafa'nın saltanatı döneminde (1757-1774) Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa'nın sadaretiyle resmîyet kazanan âyanlık, önceleri taşrada olmak üzere, zamanla büyük kent merkezlerine doğru kaymış ve Osmanlı toplumunda aristokrasi benzeri ilk yerli sınıfın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Diğer yandan âyanlık özel bir sınıf değil, her statüden olabilecek şehirlî unsurlar topluluğuydu (Türkdoğan, 2002: 52-53; Karpat, 2001: 95). Osmanlı Devleti vergi gelirlerini aracı sınıf olan âyanlarla paylaşmak zorunda kalmıştır.

Osmanlılar'da merkeziyetçiliğin çözülmesi sosyolojik planda “âyanlık” kurumuna yeni boyutlar kazandırmıştır. Gerçekten Anadolu ve Rumeli'de bir kısım aileler âyanın danışma yetkilerini ve bazı durumlarda elde ettikleri mütesellimlik, voyvodalık vb. gibi görevleri küçümsemişler ve belli bölgelerde devlet içinde devlet görünümünde iktidar sahibi olmuşlardır. Anadolu'da Karaosmanoğulları, Çapanoğulları, Caniklizadeler, Küçük Ali Oğulları ve Tekeoğulları gibi başlıca “hanedan” aileleri ile Rumeli'de Tepedelenli Ali Paşa ve Serezli İsmail Efendi gibi güçlü aileler bunun örnekleridir (Timur, 1996: 62).

II.2.2. Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Sınıfların Vergilendirilmeleri

Osmanlı mali sisteminde mükellefler; vergi veren şehir, kasaba ve köy ahalisi ile konar-göçer olarak ifade edilen göçebe aşiretlerdir. Bu gruplardan herhangi biri Devlet tarafından bazı vergilerden muaf tutularak askerlikle

görevlendirildiklerinde, görevleri süresince raiyyet statüleri sona erer, askeri yükümlülüklerin bitiminde ise yeniden raiyet statüsüne dönerlerdi (Hallaçoğlu, 1998: 102).

Vergi veren halk (reayalık) dışında kalanlar (idare edenler/devlet hizmetlileri) reaya sayılmadıkları için vergi mükellefiyeti dışında tutulmuşlardır. Bu kesim dışında kalanlar ise, “köylü (raiyet)” ve “şehirli” olmak üzere iki bölüme ayrılmışlardır.

Osmanlı dünyasında kitleler, reaya yani müslüman ya da gayrimüslim köylülerden oluşmaktaydı. Ana görevi gıda üretimi ve vergi ödemek olduğu için sıradan köylü, tımar alamaz hatta şehirde bile yaşayamazdı (Çuha, 2000: 148). Reâyâ, Râiyyet Rüsûmu, Bennâk ve Mücerred resimlerini; gayrimüslim olanlar Cizye, İspençe, Âvarız-ı Divaniyye ve Öşür gibi vergileri ödemek durumundaydılar. Buna karşılık Osmanlı şehir ve kasabalarında yaşayan halk, ziraatle meşgul olmadıklarından, şehirler büyük bir iktisadi ve sosyal birliğin merkezi olmasına rağmen köylülere (zirai üreticilere) göre daha az vergi ödemişlerdir. Raiyet kitlesinin ödediği vergi oranı yüzde 12,5'ten başlayıp, yüzde 50'ye kadar yükselebilirken; şehirlinin varlık ve kazancı üzerinden yaklaşık yüzde 10 oranında vergi alınmaktaydı (Akdağ, 1999: 2001; Hallaçoğlu, 1998: 103). Mali sistemde emek ve para vergilemeye tabi değildi. Örneğin; gündelik çalışan işçiler, yıllık ücretle çobanlık/çıraklık edenler, nakit para itibarıyla zengin olanlar, ne menkul mülkleri ne de gayrimenkullerinin olmayışı nedeniyle her zaman vergileme dışında kalmışlardır. Faizcilik yapan büyük miktarda para sahibi "ribahorlar (faiz kazancı elde edenler)" vergileme konusu dışında kalma yönünden işçilerle aynı tutulmuşlardır. Reayadan olup da vergilemeye konu olmuş varlığın sahibi bulunanlar, kanunnamelerin çizdiği şartlar içinde vergi mükellefi olmuşlardır (Akdağ, 1999: 201).

II.2.3. Mali Yapıdaki Değişimlerin Toplumsal Yapı Üzerindeki Etkileri

Devlet kamusal gelir ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yeni mali yöntemleri uygulamaya koymuştur. Bu uygulamalar sonucunda toplumsal yapının dinamiğini sağlayan sipahilerin etkinliği azalırken, sipahilerin birtakım görevlerini yerine getirmesi gereken yeni bir gruba ihtiyaç duyulmuştur. Bu grubu önceleri devşirmeler, daha sonraları toplumsal yapıda etkin olan âyanlar sınıfı oluşturmuştur.

II.2.3.1. Konar-Göçer Toplulukların Yerleşik Yaşama Geçirilmesi

15. Yüzyıl'dan itibaren Osmanlı Devleti, Yörükleri bağımsızlığın ve hareketliliğin beslediği yerleşik toplum yapısına karşı potansiyel bir tehlike

olarak görmeye başlamıştır. Ayrıca Yeniçeri Ordusu'nun kurulması ve devşirme uygulamasının başlatılması, orduda yörük gereksinimini azaltmıştır. 15. yüzyılda Osmanlı yönetimi reyanın tabi olduğu vergi mükellefiyetlerini yörüklerin de yerine getirmesine karar vermiştir. Yapılan düzenlemelerle önceleri sadece ağnam resmi ödeyen yörükler; ağırlaştırılmış ağnam vergisi, otlak ve kışlak vergileri, şahsi vergi olan resm-i kara da ödemeye başlamışlardır. Böylece, 300 koyuna sahip bir yörük 100 akçe öderken, yapılan düzenlemeler sonucu 218 akçe vergi öder duruma gelmiştir (Ağıl Resmi 3 akçe, Otlak Resmi 3 akçe, Resmi Kara 12 akçe). 300 koyunluk bir sürüde her yıl doğan 90 kuzunun ancak 50-60 tanesi yaşamını devam ettirebildiğinden, kuzuların da koyun gibi vergiye tabi tutulması, yörükler için tam bir yıkım olmuştur. Artan vergi yükümlülükleri ve yeni konulan vergiler, sürülerin yetersizliğine bakılmaksızın asgari bir vergi ödenmesine neden olurken; yörüklerin denetim altında tutulmasında ve yoksullaşarak yerleşik yaşama geçmelerinde etkili olmuştur.

Uygulanan vergi politikaları sonucu yörüklerin ne kadarının yerleşik hayata geçtiğini bu dönemde tutulan Tahrir Defterleri'nden ve diğer kayıtlardan bulmak çok zordur. Tahrir Defterleri'ne istinaden yapılan çalışmalarda 1520-1530 tarihlerinde Anadolu coğrafyasını içine alan Karaman, Dulkadir ve Rum Eyaletleri'nde toplam 872.610 hane nüfusun 160.546 hanesi (Anadolu nüfusunun yaklaşık yüzde 15'i olup, yaya ve müselleme gibi göçer kökenli askeri gruplar da dikkate alındığında bu oran yüzde 27'ye çıkmaktadır) yörük adlarıyla bilinen Türk göçerlerden oluştuğu belirtilmektedir (İnalçık, 2000: 69). 1570-80 tarihlerinde ise 1.360.474 hane nüfusun 220.217 hanesi yörüklerden oluşmuştur (Şahin, 2000: 380). 1570-1580 dönemindeki yörük hanelerinin 1520-1530 dönemine göre toplam nüfus içindeki payı yüzde 2-3 azalmıştır. Bu döneme ilişkin olarak yapılan çalışmalarda, Osmanlı kırsal nüfusu ekonomik kaynaklara ciddi bir yük getirecek şekilde yüzde 40, şehirli nüfusun da yüzde 80 oranında artışı belirtilmektedir (Karpaz, 2002: 42). Bu gelişmede yörüklerin yerleşik yaşama gönüllü veya zorunlu olarak geçmeye başlamalarının etkisi olduğu söylenebilir.

Vergiler aracılığıyla uygulanan iskan politikası sonucu yörükler yerleşik yaşama geçmeye başlamışlar, ancak yerleşikliği bir türlü kabullenememeleri ve yeterince tarım bilgisine sahip olmaları nedeniyle yerleşik yaşamda başarılı olamamışlardır. Sürülere konulan vergilerin, yörüklerin ekonomik yaşamına yıkım getirmesine, onları isyana ya da yerleşime zorlayacak sınıra ulaşmasını Osmanlı yönetimi yeterince önemsememiştir. Küçük sürülere uygulanan vergi oranlarının en az büyük sürülere uygulanan oranlar kadar olması sonucunda, sürüsü marjinal olan bir yörük, vergi borcunu ödemek için gerekli parayı bulmak çabasıyla koyunlarını satmak zorunda kalmıştır. Böyle bir satış sürünün boyutunu yıpranma ya da hastalıkları telafi ederek kendisini doğal yoldan

yeniden üretecek gerekli asgari düzeyin altına çekmiştir. Dolayısıyla yörükler, uygulanan mali yükümlülüklerle giderek yoksullaşmış, sürüleri kırsal göçebe yaşamını devam ettirmeye yetecek gerekli büyüklüğü koruyamamıştır. Kısaca vergiler yoksul yörükleri, yoksul topraksız köylüye dönüştürmede bir araç işlevi görmüştür.

II.2.3.2. Sipahilerin Toplumsal Yapı İçerisindeki Etkinliğinin Azalması

Osmanlı Devleti öncelikli olarak taşra ordusu adıyla da bilinen sipahilere dayanmıştır. “Toplumsal anlamda sipahiler devletin eski gelenekleriyle tanımlanan bir elit grubu olup, merkezce tanınmış sınıfsal ayrıcalıkları yoktur. Ancak tarihsel kökenleri ve toprak düzeninde oynadıkları aracı rol onlara toplumsal sınıfa benzer bir konum kazandırmıştır. Sipahi, taşra toplumunda yukarıya doğru bir toplumsal hareketlilik şansına sahipti. Sipahinin merkezi yönetimde yüksek bir mevkiye atanmasına teorik ya da hukuki bir engel olmamasına rağmen, öncelik genelde hali hazırda bu hiyerarşinin içinde olanlara verilirdi” (Karpat, 2002: 22-30).

Sipahinin ana görevi savaş zamanında kendi katılımının yanında devlete belli bir sayıda silahlı adam (Cebellü) sağlamaktı. Bu hizmet karşılığında sipahilere belirli bir bölgenin tarımsal ürünler üzerinden alınan vergilerin toplanması hakkı verilirdi.

16. Yüzyıl sonlarında ve özellikle 17. Yüzyıl’da mali sistemdeki bazı sorunlar nedeniyle etkinlikleri azalmaya başlayan sipahiler Osmanlı toplum yapısı içerisindeki sahip oldukları statülerini yitirmeye başlamışlardır. Bu gelişmede bazı sipahilerin savaştan kaçması, tımarların merkezi yönetim tarafından atanan yöneticiler tarafından ellerinden alınması (Griswold, 2000: 16) ve mali bunalımlar nedeniyle devletin, tımar düzenini terk ederek iltizama geçmeye başlaması etkili olmuştur.

İltizam sistemine geçilmesiyle birlikte nakit olarak toplanan çift resmi gibi vergilerin de terk edilmesi sipahilerin geçimlerini sağlamalarını zorlaştırmıştır. Diğer yandan 1585 yılındaki büyük tağşiş sonrasında devlet, sipahilerin topladıkları vergilerin miktarlarını yeniden saptamaya yönelmemiştir. Böylece özellikle tımar düzeni çerçevesinde toplanan sabit miktartlı vergilerin önemi azalmıştır. Enflasyonun etkisiyle sipahilerin tarımsal üreticilerden nakit olarak topladıkları çift resmi gibi vergiler erozyona uğramış, sipahiler güç duruma düşmüşlerdir. Giderek yoksullaşmaya, savaş sırasında orduya katılmamaya ya da asker göndermemeye ve yüzyılın sonlarına doğru da kimi sipahiler tımarlarını terk etmeye başlamışlardır (Pamuk, 2000: 94-140; Faroqhi, 2003: 301).

Padişah IV. Mehmed Dönemi'nde (1648-1687) artan mali sıkıntıları gidermek için tımar gelirlerinin yüzde 50'si müsadere edilmiş ve Kanuni Dönemi'nde sayıları 200 bini bulan tımarlı sipahi ve cebeliler, 1768'de 20.000 kişiye düşmüştür (Cin, 1985: 65). Sipahiler etkinliklerinin azalmasına tepki olarak zaman zaman isyan etmişlerdir. Ancak vergilerin toplanmasında iltizam sistemine geçiş, toplumsal yapı içerisinde önemli bir sınıfı oluşturan sipahilerin etkisiz hale gelmesine neden olmuştur. 17. Yüzyıl'dan itibaren sipahiler ve onların çocukları ile diğer yerel veya merkezi yöneticiler âyanlar olarak adlandırılan yeni bir toplumsal sınıfın alt yapısını oluşturmuşlardır.

II.2.3.3. Enderunlu Yöneticilerin (Devşirmelerin) Toplumsal Yapı İçerisindeki Etkinlik Kazanmaları

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra yönetimin üst kademelerinde kilit noktalar devşirmeler tarafından ele geçirilmiştir. 1480-1620 yıllarında sarayda yetişmiş Enderunlular Osmanlı toplumsal yapısı ve yönetim kademelerinde etkin konuma gelmeye başlamışlardı. Kanuni Sultan Süleyman'ın, 1548 Nahçıvan seferinden sonra, 20.000 akçe ve daha fazla geliri bulunan dirliklerin yalnızca yeniçerilere verilmesini kanunlaştırması, devşirme sisteminin kurumsallaşma süreci pekiştirilmiştir (Türkdoğan, 2002: 190; Yetkin, 1984: 113).

Merkezi yönetimin Enderunluları, eyaletlere yönetici olarak atamasının en önemli nedeni eyaletlerin kontrolünü sağlamlaştırma (merkezileşme) isteğiydi. Ancak bu durum eyaletlerdeki sipahilerin önemli devlet kademelerine atanmalarını engellemiş ve sahip oldukları mali rantlarını kaybetmelerine neden olmuştur. 16. yüzyılda devşirme yöneticilerle sipahiler arasında ciddi sorunlar yaşanmaya başlaması Türk tarihinin en önemli ayaklanmaları olarak kabul edilen Celali Ayaklanmaları'nın meydana gelmesine yol açan etmenlerden birisi olmuştur (Sevinç, 1991: 359; Faraoqhi, 2002: 97: 98).

Devşirme yönetici ve elit sınıfın toplumsal ve yönetim yapısında etkin olması, sosyal gerilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Devşirmelerin Türk toplumuna bakış açısı, bu dönemdeki gerginliklerin önemli kaynaklarından birisi olmuştur (Ortaylı, 1983: 42). Bazı devşirmeler elde ettikleri statüleri sayesinde, etkinliklerini kendilerine rant sağlama aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. 17. Yüzyıl'da Batı'da hububat ihtiyacının artışı ve fiyat hareketleri Osmanlı üretim maddelerinin ticari niteliğinin artmasını sağlamıştır. Bu gelişme, bir yandan buğday üretme ve hayvan yetiştirme çiftliklerin gelişimine yol açmıştır. Özellikle merkezden atanan yöneticiler Balkanlar'da ve İç Anadolu'da büyük çiftlikler kurmaya başlamışlardır. Bu durum çiftçilerin mülklerini çeşitli şekillerde kaybetmelerine, sipahilerin de dirliklerini yitirmelerine yol açmıştır (Timur, 1996: 46-47).

Diğer yandan devşirme yöneticiler devletin idaresinde özellikle atamalarda dost-akraba kayırmacılığı (nepotizm) yapmışlardır. “Örneğin; Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa Boşnak kökenli bir aileden geliyordu. Sarayda güvenli bir konuma eriştikten sonra, devşirme usulünden yararlanarak kardeşlerinin ve kuzenlerinin saray sistemine girmesini sağladı. Akrabaları ve hemşehrîsi olan Lala Mustafa Paşa'nın Beylerbeyliği'ne, daha sonra vezir olarak sadrazamlığa atanmasını sağladı. Kuzeni Ferhad Bey'in Reisül Küttablığı'na, öz kardeşi Makarios'un da Kırım Başkiosluğu'na ve amcasının oğlu Mustafa Paşa'nın Budin Paşalığı'na Kanuni'nin rızasını almak suretiyle atanmasını sağlamıştır” (Türkdoğan, 2002: 188).

II.2.3.4. Âyanların Toplumsal Yapı İçerisindeki Etkinliğinin Artması

17. ve 18. Yüzyıl'larda uzun süren ve sık sık yenilgilerle sonuçlanan savaşlar, kamu maliyesi üzerinde yük oluşturmaya başlamıştır. Ayrıca merkezi devlet, taşradaki etkinliğini yitirince daha önceleri ya doğrudan ya da tımarlı düzeni aracılığıyla el koyduğu tarımsal artığı, taşradaki güçlü yerel unsurlarla, en önemlisi âyanlarla paylaşmak zorunda kalmıştır (Pamuk, 1999: 177; Kıray, 1995: 61). Kamusal görevi halk ile devlet arasında; asker, zahire, vergi dağıtımı ve toplanması gibi işlerin yapılmasına aracılık yapmak olan âyanlık, 18. yüzyılda devlet tarafından teşvik edilmiştir (Yaraşlı, 2005: 7-8).

17. Yüzyıl'da kamu gelirlerinin yetersizliğinin çözümünde iltizam sistemi daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. İltizamlar öncelikle merkezden atanan kişilere verilmiştir. İltizam verilen kişiler (mültezim) devlete tahsil edecekleri vergileri (3 yıllık süre için) peşin olarak ödemedede bulunurdu. İltizam ihalesini alan mültezim, devletin verdiği yetkiyle donatılmış bir şekilde kendisine tahsis edilen bölgeye gider ve vergileri toplardı. Mültezim aldığı ihaleyi mekan temelinde bölüp, ortaya çıkan hisseleri bu tür gelirleri daha iyi toplayabilmek için kendisine karşı sorumlu olacak yerel alt-mültezimlere satabiliyordu. Eski tımar sahipleri, din adamları ve küçük mültezimler bu hiyerarşiyi tamamlıyor ve büyük mültezimlerin gelir kaynaklarının küçük bir bölümünü alıyorlardı. Bu durum mültezimleri, köylünün üretiminin aynı olarak onda birini almaları gerektiği halde, alabildikleri kadar fazla almaya özendiriyordu (Kıray, 1995: 61; Pamuk, 2000: 95; İnalçık, 2000: 105).

İltizam ihalelerine yalnızca resmi yönetici sınıftan olanlar katılabiliyorlardı. İhale bedelinin bir kısmının peşin olarak ödenmesi zorunluluğu da ihaleye katılımı, mali sermaye sağlayabilecek resmi yönetici sınıf üyeleriyle sınırlıyor; piyasaya giriş engellerini yükseltiyordu. Böylece, bir ihaleciler hiyerarşisi doğuyordu. Çünkü merkezi idarenin iltizam ödemelerinin büyük bir bölümünü peşin para olarak talep etmesi, müzayedelere katılanların kendilerine daha güçlü ve daha uzun vadeli finansman kaynakları bulmaları

zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu finansal kaynağı ise tefecilikte uzmanlaşmış uluslararası ve bölgelerarası ticaret yapan büyük tüccarlar sağlamışlardır. Bu tüccarlar büyük mültezimlere, eyalet valilerine ve yüksek rütbeli subaylara, ihale bedelinin peşin ödenen bölümünü ödünç vererek mali destek sağlıyorlardı. Diğer yanan bu hiyerarşinin tepesinde bulunan üst düzey yöneticiler ihale bedellerini düşük tutmak için danışıklı dövüş içinde bulunuyorlardı (Kıray, 1995: 185).

1699 yılına kadar Rusya-Lehistan-Avusturya ve Venedik ile Osmanlı Devleti arasında 20 yıl süren devam eden savaşların sonucunda siyasi bakımdan olduğu gibi mali açıdan da sorunlu günler başlamıştır. Bu nedenle idari, askeri ve mali alanlarda çeşitli yenilikler yapmak gerekliliği ortaya çıkmıştır. Devlet hazinesinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla mali mukatâalar, malikâne usulü ve kayd-ı hayat şartı ile mahalli eşraf ve âyanlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. 1703'e gelindiğinde büyük bir hızla yayılan malikâne usulü Balkan, Anadolu ve Arap eyaletlerinde geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Bu durum, 1722-1747 yılları arasında devam eden Osmanlı-İran ve 1736-1739 yıllarda ise Osmanlı-Avusturya ve Rusya savaşları süresince de biraz daha gelişme göstermiştir (Quataert, 2002: 89).

Malikâne sisteminde devlet, bir gelir kaynağından (mukatâa) vergi toplama hakkını, vergiyi toplayacak kişiye hayatının sonuna kadar satmaktaydı. Bu kontratı satın alan kişiden (malikâneci), peşin bir ödeme (muaccele) ile her yıl belirli bir miktar ödeme (mal) yapması bekleniyordu. Yıllık ödemelerin miktarı müzayededen önce devlet tarafından saptanırken, muaccelenin miktarı müzayedede belirlenmekteydi (Pamuk, 2000: 207). Kamu maliyesi alanında iltizam sisteminden malikâne sistemine yöneliş, öncelikle devletin daha uzun vadeli borçlanabilmesini hedefliyordu.

Malikâne sisteminden maliye, ağırlıklı olarak askeri zümre mensubu yatırımcılardan borçlanmıştır. 17. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren güvenlik mülahazalarının ön plana çıkması ve malikâne sistemiyle birlikte zenginlik ya da servet, askeri zümre ile paylaşılmış oluyordu (Özvar, 2003: 26). İktisadi yaşam üzerine olağanüstü yetkilerle donatılmış olan malikâne sahiplerinin, vergi mükellefi durumunda bulunan üretici grupların daha yüksek üretim kapasitelerine ulaşmaları için çalışmaları Osmanlı Devlet yöneticileri tarafından bekleniyordu. Ancak sipahiler gibi mükatasının yanında oturan ve vergileri toplaması beklenen bazı malikâne sahipleri, zamanla İstanbul'da oturan ve malikânesini iltizamla idare ettiren bir nevi "rantiyer" haline gelmişlerdir. Örneğin; 1734 yılında malikâne sahiplerinin yüzde 65'i, 1789 yılında ise yüzde 86'sı İstanbul'da oturuyordu. Malikâne sahipleri hukuken sahip oldukları tüm yetkilerini belirli bir bedel karşılığında bölgedeki zengin kişilere veriyorlardı.

Bu zengin kişiler ise bölgenin ileri gelen kişileri yani âyanlarıydı (Genç, 2000: 113).

Âyanlar, mâlikane uygulaması sayesinde bölgelerindeki gelir kaynaklarının kontrolünü ve yararlanma (intifâ) hakkını sağlamlaştırıp kalıtım yoluyla devam ettirme olanağı ile devlete ait bazı yetkileri kullanma fırsatını ele geçirmişlerdir. Çünkü malikâne sistemi, yerel toprak aristokratlarının yeniden ortaya çıkış sürecine hız kazandırmıştır. Malikâne sahipleri öldüklerinde, mirasçıları açık arttırma sonucu ortaya çıkan en yüksek bedeli vermek koşuluyla malikâneyi tasarruf edebiliyorlardı. Böylece malikâneler kuşaktan kuşağa aynı aile içinde tutulabiliyordu. Malikâne sisteminin getirdiği ayrıcalıkların eklenmesi malikanecilerin (malikâneci reayadan temel vergiler yanında, diğer resim, harç ve cezaları, hatta olağanüstü vergileri de toplama yetkisine sahipti), eyaletlerde zenginleşmelerine politik yaşamda da etkin olmalarına yol açmıştır (Özyüksel, 1997: 151).

Âyanlar, devletin 1683'ten 1718'e kadar cephelede uğradığı yenilgiler ve karşılaştığı mali buhranlardan dolayı vergi tahsil etmek ve maliyeye borç para vermek suretiyle daha fazla önem kazanmışlardır. 1726 yılından itibaren Bâbiâli tarafından beylik ve sancak beyliği gibi önemli görevlere getirilmişlerdir. 18. Yüzyıl ortalarına doğru Bâbiâli'nin taşradaki gücünün giderek azalması ve âyan ailesinin kendi bölgesinde devamlı olarak yöneticilik yapması sonunda adeta bir hânedan kimliği taşıyan büyük aileler ortaya çıkmıştır (İslam Ansiklopedisi, 1991: 195-197). Buldukları devlet makamının sağladığı ayrıcalıklı konum ve topladıkları vergiler aracılığıyla önemli servet edinen âyanlar, 17. ve 18. Yüzyıllarda toplumsal yapı içerisinde önemli bir paya sahip olmuşlardır (Göçek, 1999: 139).

III. TANZİMAT VE SONRASI MALİ SİSTEMDEKİ DEĞİŞİMLERİN TOPLUMSAL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Türklerin ilk haklar beyannamesi sayılabilen Tanzimat Fermanı (1839) anayasal sistemi getiren bir belgedir. Ferman, halkın hayatını, canını, dini inancını güvence altına alan ama bu güvenceyi hükümdarın keyfiyetine değil, kanunlara bağlıyan bir belgeydi. Fermanla yargılanmaksızın kimsenin cezalandırılmayacağı; mal ve mülkünün müsadere edilemeyeceği hükmü getirilmişti. Bu hüküm gerçekte hukuk devletinin gerçekleşmesinde önemli bir aşamadır ve gelecekteki demokratik gelişme için ön şarttır (Ortaylı, 1983: 71).

III.1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mali Yapıdaki Değişimlerin Toplumsal Yapı Üzerine Etkisi

Tanzimat'la birlikte iltizam sisteminin kaldırılması, kamu çalışanlarına dirlik verme yerine maaş verilmesi uygulaması ve bürokratik yapılanmalardaki reformlar sonucu bu görevleri elde ederek toplumsal yapıda etkin duruma gelen bazı sınıflar güçlerini yitirmişlerdir. Ancak Tanzimat reformlarıyla birlikte yeni farklı toplumsal sınıflar etkin olmaya başlamışlardır.

III.1.1. Âyanların Tanzimat'la Birlikte Toplumsal Yapı İçerisindeki Yeni İşlevleri

18. ve 19. Yüzyıl'da âyanlar vergi dağıtım ve toplanmasında yolsuzluk yapıyorlar, diğer yönetici ve görevlilerle birlikte halk yararına olmayan işlere karışıyorlardı. Âyanların, merkezi otorite karşısında güçlenmesinin ve zenginleşmesinin en önemli nedeni de devletin doğrudan topladığı vergilerdi. Devlet bu vergileri toplayabilmek için belirlenen yörelere merkezden tahsildarlar gönderiyordu. Ancak bu kişilerin yanlarında güvenliklerini sağlayacak yardımcılar bulunmuyordu. Bu nedenle tahsildarlar yerele ulaştıklarında savunmasız kaldıklarından görevlerini yerine getiremiyorlardı. Diğer yandan yerel güç odakları (eşraf, hanedan, âyan, mütegalibe gibi) da halkı, vergi ödememeleri yönünde kışkırtıyorlardı. Merkezi hükümet ve yerel yöneticiler vergileri toplayabilmek için yerel güç odakları, özellikle âyanlardan yararlanıyorlardı. Böylece âyanlar, diğer güç odakları ile birlikte yerel düzeyde egemenliklerini tam anlamıyla ilan ediyorlardı (Çulcu, 2002: 274-277).

II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) âyanlık kurumunun siyasi, idari ve mali önlemlerle, öncelikle etkinliği azaltılmış ve oluşturulan yeni bürokratik yapılanma ile de görev alanlarına son verilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde muhtarlık ve muhassıllık teşkilatları, batı ülkelerine benzer şekilde Dışişleri, İçişleri, Maliye, Evkaf, Ticaret ve Sanayi Bakanlıkları kurulmuştur. Ayrıca eyaletlerin yönetiminde de reformlar yapılmış; bütün valilere merkeze bağlı bir şekilde maaş verilmeye başlanmış, yerel idare yöneticilerinin mali kaynakları merkezî yönetim hazinesine aktarılmıştı (Sayar, 1977: 170; Çakır, 2001: 44-45).

Tanzimat'la birlikte oluşturulan yeni bürokratik yapılanma ile görev alanlarına son verilmeye çalışılsa da âyanlar toplumsal yapı üzerinde etkin olmaya devam etmişlerdir. Çünkü Tanzimat reformları, maliye idaresinde merkezîyetçiliği yeterince gerçekleştirilememiş ve modern bir mali sistem ve yapıyı getirememiştir. Eski yapının büyük ölçüde devam etmesi dolayısıyla Fermanda öngörülen mali ıslahat gerçekleştirilememiştir. Özellikle iltizam sisteminin kaldırılmaması sonucu mültezimler, devletle- teba arasındaki keyfi aracılıklarını sürdürmüşlerdir.

Öncelikle maliyedeki başıbozukluğa özellikle de vergi tahsilindeki usulsüzlüklere bir çözüm ihtiyacından da kaynaklanan Tanzimat reformlarının ana amaçlarından birisi vergi yükünün ekili araziden şehirli üreticiye kaydırılması olmuştur. Ancak Tanzimat'la aslında bir çok şey değiştirilememiştir. Değişen sadece yolsuzluklarda ve öteki usulsüzlüklerde rol alanlar olmuştur. Mültezimin yerine muhassıl ve/veya kaza müdürü, ağnam vergisini tahsil eden sayıcının yerini kabzımal almıştır. Yine yolsuzluklara konu olan vergilerin ad ve içeriklerinde bazı değişiklikler olmuş, ancak reyanın üzerindeki baskılar sürmeye devam etmiştir. Fermanda iltizamın “hiçbir zaman yararının görülmediği, bunun bir bakıma bir sancağın idari ve mali işlerinin bir adamın zulüm ve dehşet saçan eline ve keyfi idaresine terk etmek olduğu” belirtilirken birkaç yıl sonra bu usule geri dönülmesi de gerçekte kalıcı bir değişimin yapılamadığının habercisi olmuştur. Kısaca, Tanzimat vergilerdeki sorunları çözmede yetersiz kalmış ve “memur”, “mültezim”, “sarraf” üçgeninde ezilen köylülerin durumlarını ve vergi yüklerini azaltamamıştır (Bkz., Uzun, 2001: 96, 104-105). Bu durumu, en önemli görevleri vergilerin toplanması olan ve Tanzimat'la birlikte kaldırılan âyanlık kurumuna yeniden dönüş olarak nitelendirebiliriz. Sonuç olarak kazalarda seçilen kaza müdürleri de âyanların görevlerini üstlenmekte ve onlar gibi seçimle gelmekte, maaş almamaktaydılar. Bu görevlilerde vergileri toplarken ayrıca devletten maaş almayarak ek yük getirmemektedirler.

19. Yüzyıl'da âyan hareketinin başarısız kalmasının nedeni 1950'li yıllara kadar etkisini sürdüren miri arazi rejimi olmuştur. Çünkü, âyanlar milyonlarca küçük işletme arasında boğulmuşlardı. Daha da önemlisi, toprakların çitlenerek az sayıda elde toplanmamış olması, ücretli işsizliği veya boğaz tokluğuna çalışmayı kabul edecek mülksüzleşmiş bir köylülüğün mevcut olmamasını miri arazi rejimi sağlamıştır. Dolayısıyla, kapitalist tarıma veya plantasyonlara elverişli şartlar oluşmamıştır. Köylünün elinden toprağı alınmadığı veya yeni topraklar üzerinde üretim yapılabildiği sürece, hem ücretli işçi hem de ortakçı kıtlığı olacak, dolayısıyla tarımda büyük ölçekli üretim de pek görülmeyecektir (Keyder, 2003: 31).

Bir baskı grubu olarak âyanların ekonomi, siyasi alanlarda etkileri uzun yıllar sürmüştür. Taşrada toprağı egemen olan âyan sınıfının desteğine gereksinim olduğundan 1908 programında İttihat ve Terakki toprak reformu, yani topraksız ya da az topraklı köylülere toprak dağıtımını öngördüğü halde, sonraki programlarından bu hükmü çıkarmak zorunda kalmıştır (Akşin, 1997: 77).

Diğer yandan etkinliklerinin azaltılması yönünde uygulanan politikalara rağmen bazı âyanlar devlet yöneticileri ile işbirliği yaparak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bazıları bölgelerinde büyük toprak sahibi olarak ve bir kısmı da

Tanzimat'ın oluşturduğu pek çok kurumda üye olarak yer almıştır. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda âyanların önemli destekleri olmuştur. Cumhuriyet'le birlikte büyük toprak ağaları yani bölgenin ileri gelen “Âyan-ı Belde” si dönemin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde parti üyelerinin yüzde 30'unu oluşturmuştur (yüzde 25'ini büyük toprak ağaları ve taşra eşrafi, yüzde 5'ni de zengin köylüler) (Okçuoğlu, 1999: 104).

Halk Fırkası İktidarı'nda (1950'den önce) Osmanlı Devleti'nde artan âyan kalıntısı savaşın kazanılmasını sağlamış, bürokratlarla önce anlaşır görünecek, fakat başlıca üretim aracı sahibi bir sınıf olarak politik iktidarın kendisinin oluşunu gösterecektir. Nitekim Halk Fırkası batılılaşma hareketine devrim adı altında devam ederken karşısında Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka deneyimlerinde âyanları bulmuştur. II. Dünya Savaşı bittiğinde Türkiye'de büyük toprak sahibi, zamanla birikmiş bir miktar sermayenin sahipleri mevcut üretim güçlerini daha artırıcı ortamı arıyor ve iktidara namzet oluyorlardı. Bu hareketi Demokrat Parti temsil ediyordu (Küçükömer, 1999: 70).

Cumhuriyet döneminde tarım politikasının özellikle toprak reformunun yapılamamasında âyanlar ve diğer önde gelen toplum liderleri etkin rol üstlenmiştir. “Toprak Reformu Kanunu'na karşı gelen meclis üyelerinin hemen hepsi CHP'liydi. Fakat liderlik Adnan Menderes'ten ve onu destekleyen toprak sahiplerinden gelmiştir. Ancak Doğu Anadolu'da gerçek büyük toprak sahipleri, yani ağalar sonuna kadar CHP'yi desteklemişlerdir. Çünkü bunlar devlet sayesinde mevkilerini ve nüfuzlarını korumaktaydılar. Onlar ayrıca emirlerinde olan aşiretlerin devlete karşı itaatini sağlıyorlardı. Demokrat Parti'yi oluşturan toprak sahipleri ise modern pazar ekonomisi ve üretim koşullarını arzulamakta idiler. Zaten bunlar küçük ve orta çapta toprak sahipleriydiler ve kısmen teknolojiye dayanan modern tarımı temsil ediyorlardı” (Karpat, 2003: 26).

III.1.2. Azınlıkların Mali Ayrıcalıklar Nedeniyle Toplumsal Yapı İçerisinde Öneminin Artması

Tanzimat'la müsaderecin kaldırılması Türk toplumsal yapısı içerisinde sermayedar sınıfın oluşumuna izin vermediği için bu düzenleme azınlıkların yararına olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti zayıfladıkça, Avrupa devletleri kapitülasyonları saptırarak, amacından tamamen farklı bir ayrıcalık haline getirmişlerdir. 16. Yüzyıl'da yasalar ve vergiler karşısındaki bu bağımsızlık ancak az sayıda tüccara tanınmıştı. 16. Yüzyıl'dan itibaren uygulanmaya başlayan koruma (himaye) sistemiyle Osmanlı Devleti'ndeki gayri-müslim uyruklar, yabancı devletlerin koruyuculuğu altına alınmıştır. O devletlerin büyükelçilerine, Osmanlı yönetimince her yeni büyük elçiyle yenilenen kimi beratlar verilmiş; bu beratlar, yalnız büyükelçilerin hizmetindeki kişilerin korunması için verildiği halde, kimi büyükelçiler, ayrıcalık haklarını kötüye

kullanarak, bu beratlarını Rum, Ermeni veya Museviler'den oluşan varlıklı reaya satmışlar; Osmanlı başkentinin Galata ve Beyoğlu semtleri, "Beratlı" olarak bilinen imtiyazlı kişilerle dolmuştur. Korunan bu kişiler, özellikle siyasal, ekonomik ve dinsel nedenlerden ötürü yüce devletlerce himaye altına alınan Hıristiyan ve Museviler'den oluşmuştur (Sonyel, 1991: 360).

18. Yüzyıl'a gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde çok sayıda yabancı, sağlanan ayrıcalıklarla çok avantajlı bir şekilde iş yapmaktaydılar. Daha da kötüsü, Osmanlı tebaasından pek çok gayrimüslim, kendilerine kapitülasyondan yararlanan Avrupalıların sahip oldukları vergi ayrıcalıkları ve –Osmanlı mahkemeleri karşısında dokunulmazlık da dahil olmak üzere- yararlar sağlayan beratlar almıştır (Quataert, 2002: 129). Bu durum 19. Yüzyıl'da Osmanlı toplum yapısı içerisinde azınlıkların etkin bir sınıf olmasını sağlamıştır.

1833 yılında İstanbul'da vergi mükellefi erkek nüfusun yüzde 29.1'i Rum, yüzde 25.6'sı Ermeni ve yüzde 6.1'i de Yahudiydi. İzmir'de 18. Yüzyıl boyunca kent nüfusunun yarısını müslümanların, diğer yarısını ise azınlıkların oluşturduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'da vergi ödemekle yükümlü nüfusun yüzde 39'u müslüman erkeklerden oluşuyorken (73,496 kişi); vergiden muaf memurlar ile onların kapı halklarının sayısı 100,000 kişi civarındaydı. Osmanlı Devleti'nde 18. ve 19. Yüzyıl içerisinde sayıları giderek artan sefaretlar, konsolosluklar ve yabancı işyerlerinde daha fazla azınlık çalışmaya başlamıştır. Ticari ve mali ayrıcalıklar sonucu sefaretlar çalışan ve ticaretle uğraşan (beratlı) Osmanlı azınlıklarının sayısı 18. Yüzyıl'da öyle bir noktaya erişti ki Osmanlı hazinesi büyük vergi kayıpları yaşadı ve bu ayrıcalıklı azınlıkların sayısına daha sonra kota getiren birkaç ferman çıkarılmak zorunda kalınmıştır (Sonyel, 1991: 359-362).

Vilayet Yıllıkları'na (Salnameleri) göre, 1912 yılında İmparatorlukta iç ticaretle uğraşan 18.000 kadar işyerinin yüzde 15'i Türkler'e, yüzde 49'u Rumlar'a, yüzde 23'ü Ermeniler'e ve yüzde 19'u Levantenler ile diğer gayrimüslimlere aittir. Küçük zanaatkâr (artizanal) dükkanlar da içinde olmak üzere 6500 kadar imalat iş yerinin yüzde 12'si Türkler'e, yüzde 49'u Rumlar'a, yüzde 30'u Ermeniler'e, yüzde 10'u da diğerlerine aitti. Doktor, mühendis, muhasebeci gibi 5300 kadar serbest meslek sahibinin yüzde 14'ü Türk, yüzde 44'ü Rum, yüzde 22'si Ermeni'ydi. İstanbul, İzmir ve Trabzon gibi nüfuslarında gayrimüslimlerin önemli paya sahip olduğu kentlerde Türkler'in ticaret ve serbest mesleklerindeki payı daha da düşüktü. 1919 yılında Batı Anadolu'da çalışmakta olan 3.300 imalat sanayi işyerinin yüzde 73'ü Rumlar'a ait olup, bu iş yerlerinde 22.000 işçinin yüzde 85'i de gayrimüslimdi. 1922 yılında İstanbul'da dış ticaret işletmelerinin sadece yüzde 4'ü, ulaştırma firmaların yüzde 3'ü, toptancı mağazaların yüzde 15'i, perakendeci mağazaların yüzde 25'i müslümanlara aitti (Tezel, 1994: 98).

19. Yüzyıl'ın ilk yarısında yerel güçler karşısında padişahın ve merkezin mutlak hakimiyeti yeniden kurulmuştu. Keyder (2003: 40) bu durumu şöyle açıklamıştır.

Yeni yapı servet biriktirip statü değiştirme imkanı olmayan çok sayıda küçük üretici ile hiyerarşik bir düzen içinde bütünüyle Saray'a tabi bir memurlar sınıfı öngören klasik modele dayanıyordu. Bu ideal modele göre, mutlak hükümdar keyfince ayrıcalık bağışlayıp geri alabilirdi. İktisadi artığın küçük bir bölümü iktisadi yeniden üretimin şartlarını sürdürebilmek için harcanıyordu; bu gibi harcamalar arasında yol şebekesinin idamesi, su projeleri vb. sayılabilir. Artığın büyük bölümü ise devlet memurlarının tüketimi ve lüks harcamaları için kullanılıyordu. En küçük vergi memuru ile vezire, kadı ile yeniçeriye ortak niteliklerini veren şey hiyerarşideki yerleri ve işlevlerinin farklı olmasına rağmen, artığa el koyma ilişkisinde aynı tarafta bulunmalarıydı. Bu mevkiler ve özellikle de farklı düzeydeki vergi memurları arasında sık sık çatışmalar oluyordu. Bu çatışmalar ya artığın bölüşümünden ya da sistemin niteliğine ilişkin birbirlerine rakip projelerden kaynaklanan sınıf içi çatışmalar olarak görülebilir, tıpkı kapitalizmde burjuvazinin çeşitli fraksiyonları arasındaki çatışmalar gibi. Kısaca, köylülerin ürettiği artığa el konulmasına (vergi biçiminde) dayanan bir üretim tarzı içindeki yapısal konumları nedeniyle memurların bir sınıf oluşturdıkları söylenebilir (Keyder, 2003: 40).

III.2. 1923'lerden 1940'lara: Mali Yapıdaki Değişimlerin Toplumsal Yapı Üzerindeki Etkisi

Vergi ile toplumsal yapı arasındaki uyum önemlidir. Nitekim TBMM açıldıktan sonra 24 Nisan 1920 tarihinde ilk kabul edilen yasanın vergi yasası olduğu görülmektedir. Mecliste ele alınan ilk konunun vergi olması çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Ağnam Vergisi (Hayvanlar Vergisi) 1919 yılında İstanbul Hükümeti'nce dört katına çıkarılmış ve verginin TBMM tarafından sekiz katına çıkarılacağı söylentisi halk arasında yaygınlaşmıştı. Bu söylentinin Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı olumsuz etkileyebileceğinden çekinen TBMM özellikle ilk olarak Ağnam Vergisi'nin eskiden olduğu gibi dört kat olarak alınmasına karar vermiştir.

1923'te Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte toplumsal yapının değişmesinde etkin mali değişimlerden birisi "Aşar Vergisi"nin kaldırılması olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu zamanında devletin elinde olan toprakların çıplak mülkiyeti karşılığı alınan Aşar Vergisi'nin değiştirilmesi zorunlu bir hale gelmişti. Çünkü mülkiyet düzeninin yıllar içinde bozulması ve uygulanmasında sorumsuz bazı insanların köylünün üstünde diledikleri gibi baskı ve zulüm yapmaları, buna neden olmuştur. Ekonomisi tarıma dayalı bir ülkede vergi gelirlerinin yüzde 50'sini sağlayan bir vergiden vazgeçmek çok önemli bir

karardı. Bu verginin kaldırılması konusunda Mustafa Kemal, 1924 yılında Meclis'in dönem çalışmalarına başlaması dolayısıyla yaptığı açış konuşmasında düşüncelerini söyle belirtmişti (Çakır, 2000: 173-174): “Memleketin başında, ortaçağın en insafsız belası olarak hâlâ musallat duran Aşar'ın kaldırılmasını Meclis'e teklif edebilecek bir seviyeye, Cumhuriyet İdaresi'nin bir yıl içinde ulaşması cidden memnun olunacak bir şeydir”.

1924'te mültezimlerin öşür karşılığı yaptığı ödemeler toplam kamu gelirlerinin %22'sini ve dolaysız vergilerin %63'ünü oluşturmaktaydı. Mültezimlerin bu verginin toplanmasından dolayı elde ettikleri gelir, devletin elde ettiği gelirden %20 daha fazlaydı. Bu verginin tahsili bilindiği gibi iltizamdı. Tahsildarlar verginin alınma zamanını ve değerlendirme tarzını kendilerine yarar sağlayacak şekilde ayarladıklarından köylüler yüzde 12.5'den daha fazla bir oranda vergi ödüyorlardı. 1925 yılında köylünün üzerinde ağır bir yük olan ve çiftçiye çalışmak için şevk ve istek bırakmayan Aşar Vergisi kaldırılmıştır. Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıyla mültezimlere fazla ödemededen kurtarılması köylüyü “geçim ürün üretiminden” “pazar için artık ürün üretme” düzeyine getirmiştir. Çünkü köylünün elinde pazara götürecektir artık ürünü olduğundan, bu sınıf da dolaysız olarak para ekonomisine girmeye başlamıştır. Diğer yandan 1925 yılından sonra, hiç olmazsa kriz yıllarına kadar, şehirlerdeki ticaret ve sanayi sektörünün vergi yükü artarken, tarım sektörünün nisbi vergi yükü azalmıştır (Keyder, 1982: 52). Bu durum da toplumunun en ağır vergilerini ödeyen tarım kesiminin vergi yükü azalmaya başlarken, oluşturulan sermaye birikimi sayesinde orta gelirli sınıfların oluşmasına zemin hazırlanmıştır.

1949 yılında yasalaşıp 1950'de yürürlüğe giren Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi düzenlemeleri de önemli reformlardı. Bu reform sırasında da zirai kazançlar büyük ölçüde vergi dışı kalmıştır. Bu vergilerin sosyo-ekonomik yapıyla uyumu günümüzde bile tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir.

Ülkemizde bugün bile siyasal özgürlükler kadar ekonomik özgürlükler geleneğinin yeterince oluşmamasında Osmanlı Dönemi'nde, müsadere, içgümrükler, loncalar ve ahilik örgütlenmeleri, kadı denetimindeki narhlar, mali piyasaların tefecilik sayılıp baskı altına alınması ve faizin haram sayılması, toprakta özel mülkiyetin ve sözleşme özgürlüğünün bulunmaması gibi hususların etkisi olmuştur (Akalin, 2002: 100).

SONUÇ

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde orta sınıflar genellikle devletin emrinde veya bizzat devlet hizmetinde çalışıyorlardı ve devletin kontrolü

dışında sosyal, ekonomik ve kültürel bir varlık gösteremiyorlardı. Devletin toplumu ve kültürü kontrol etmesi, geniş çapta ekonomiyi yönlendirilmesine bağlıydı. Loncalar, imtiyazlar (gedikler) vs. araçlarla devlet, şehirlerin üretim sistemini hem kontrol ediyor, hem de vergilendiriyordu. Tımar sistemi ise hem arazi mülkiyetinin devlet elinde kalmasını sağlayan hem de vergilerin toplanmasını kolaylaştıran ve bu arada arazinin birkaç toprak sahibinin elinde toplanmasını engelleyen bir uygulamaydı. Eski tımar sisteminin 16. Yüzyıl'a kıyasla toplum üzerindeki kontrolü 19. Yüzyıl'a kadar süregelmiştir. Devleti temsil eden idareci kadronun ana amacı, ekonomik gücün devlet kontrolü ve arzusu dışında birkaç kişinin veya bir grubun elinde toplanmasını engellemektir. Bu amaçla zaman zaman devlet, müsadere kurumunu işleterek esas olarak fazla zenginleşen askeri sınıf mensuplarının, ara sıra da sarraf ve tüccarların servetlerine el koymuştur. Müsadere uygulamalarının esas önemi devlette sağladığı gelirlerde değil, özel mülkiyet haklarıyla özel kişilerde servet ve sermaye birikimini engellemesinde olduğu görülmektedir.

Tanzimatla birlikte toplumsal yapı içerisinde gayrimüslimlerin etkinlikleri artmıştır. Bu durumun nedeni ise gayrimüslimlerin servetlerini nesilden nesile aktarabilmeleri, bu grupların çeşitli ülkeler tarafından koruma altına alınmaları ve uygulanan ayrıcalıklı vergi rejimidir.

Vergilendirme ve vergi toplama konusunda, zirai sektörün hakim bulunduğu sanayi-öncesi ekonomilerde vergi yükü köylüler üzerinde kalmış, bu durum Osmanlı Devleti'nde de görülmüştür. 1925 yılında Aşar Vergisi'nin kaldırılması, Cumhuriyetin orta gelirli sınıfının oluşması ile ticaret ve sanayi gruplarının gelişiminde etkili olmuştur.

NOTLAR

¹ Hazine-i Amire'nin gelirleri esas itibarıyla Kapukulu Ocakları adı verilen merkezdeki ordunun maaşlarının ödenmesi, iaşesi, barınması ve donanımında kullanılırdı. Bu giderler, gelirlerin yaklaşık yüzde 70'i dolayında bir düzeydeydi. Gelirlerin geri kalanı ise sarayın harcamalarına tahsis edilirdi.

² Dirlik sisteminde tarım arazileri, "has, tımar ve zeamet" adı altında çeşitli büyüklükteki bölümlere ayrılmıştır. Bu dirliklerin gelirleri kendi nam ve hesaplarına tahsil edilmek ve kullanılmak üzere, bir maaş biçiminde devletin çeşitli asker ve memurlarına mahallinde tahsis olunurdu. Bu sayede devlet, birçok resmi görevliye merkezi hazineden nakdi maaş ödemekten ve böylece aynen tahsil edilen çeşitli vergilerin merkeze taşınması ve nakde dönüştürülmesi gibi işlemlerden de kurtuluyordu.

³ İç Hazine (Ceb-i Hümayun) adı da verilen padişahların özel hazinesiydi. Bu hazine, padişahların güç ve otoritesinin en önemli dayanağıydı. Padişahlar bu kaynakları kişisel

giderleri için istedikleri biçimde kullanırlardı (Uzunçarşılı, 1978: 73). Devletin bazı önemli gelir kaynakları doğrudan doğruya bu hazineye tahsis edilmişti.

⁴ 16. Yüzyıl sonu ve 17. Yüzyıl'ın ortalarına gelindiğinde tüfekçilere, keskin nişancılara ve hareket yeteneği olan piyadeye gereksinim duyulmaya başlanmıştır (Griswold, 2000: 10). Dolayısıyla Osmanlı ordusunda ağırlık ateşli silahlarla donatılmış daimi merkez ordusuna kaydırılmıştır (Pamuk, 2000: 145). Bu gelişme sonucunda yeniçerilerin sayıları 1550'lerde 13 bin 1600'lerde 38 bin, 1650'lerde 55 bin, 1700'lü yıllarda ise 100.000'e yükselirken bu askerlerin maliyetleri merkez hazinesinden karşılanmak zorunda kalmıştır (Yetkin, 1984: 145).

⁵ 16. Yüzyıl'da bir tımarı olan sipahilerin sayısı 28 bin kişi olarak tahmin edilirken tımar sisteminden yararlanan kişilerin sayıları yaklaşık olarak 80 bini bulabilmekteydi. Anadolu ve Balkanlar'daki topraklarının yüzde 50 ila yüzde 70'inin tımar sistemine dahil olduğu gözönüne alındığında bu sistemin önemi açıkça ortaya çıkmaktadır (Karpas, 2002: 25).

⁶ Osmanlı idaresinde devlet hizmetleri ile vakıf hizmetleri birbirine çok sıkı bir şekilde bağlıydı. Bir çok durumda bu iki hizmet birbirine girmiş durumdaydı. Şehir ve kasabaların suları, köprüler, mezarlıklar, yollar, sağlık hizmetleri, öğretim ve eğitim işleri, sosyal yardımla ilgili hizmetler vakıf müesseseleri tarafından gerçekleştiriliyordu (Kurt, 1997: 511). Bütçe gelirlerinin yetersiz kalmasında vakıfların merkezi hazineye gitmesi gereken vergi gelirlerini azaltıcı yönde etkisi de söz konusuydu (Akdağ, 1999: 218).

⁷ 1527/28 mali yıl bütçesine göre, devletin toplam vergi gelirleri 538 milyon akçedir. Bu gelirin 277 milyon akçesi merkezi hazine tarafından, geri kalan kısım da çeşitli tımar, vakıf sahiplerince toplanmış ve harcanmıştır. Dolayısıyla merkezi yönetim tüm vergi gelirlerinin yaklaşık yüzde 51'ini denetleyebilmekteydi (Kıray, 1995: 53).

⁸ Osmanlı Devleti'nde Hicri Yılı Takvimi kullanılıyordu. Ancak bu takvim devlet işlerinde çeşitli sorunlara yol açtığından 17. Yüzyıl'da (1677'de) güneş hareketleri doğrultusunda yılların hesaplandığı Rumi Takvim de uygulanmaya başlanmıştır. Osmanlı maliyecileri ilgili vergileri güneş takvimine göre mart ayında topluyorlardı. Maaşlar ise ay yılı hesaplamasıyla dağıtılıyordu. Her iki yıl arasında 11 gün fark vardı ve bu 33 yılda tam bir yıl ediyordu. Hicri yıl güneş yılından 11 gün kısa olduğu için 34 yılda bir, hazine on iki aylık bir sürede sadece bir kez vergi toplayıp iki kez yıllık ödeme yapmak zorunda kalıyordu. Bu nedenle bütçede bir yıllık harcamalara eşdeğerli açık oluşuyordu (Özbilgen, 2003: 655).

⁹ *Avâız Vergisi*: Osmanlı maliyesinde olağan dışı ve düzensiz (gayr-i mukarrer) vergiler, "*avâız-ı divâniye*", "*tekâlif-i örfiye*" veya kısaca "*avâız*" adı altında toplanmıştır. Bu vergiler savaş giderlerinin finansmanına yönelik olarak toplanmıştır (Bknz. Devlet Arşivleri, 2004).

¹⁰ Osmanlı toplumunda "sınıf" anlayışı Eflatun ve Aristo'dan esinlenilmiştir. İbni Sina vatandaşları "yöneticiler, esnaflar ve koruyucular" olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Şelçuklu veziri Nizamü'l Mülk (1092), Kutadgu Bilig (1070) ve Kabusnâme (1082) siyasetnamelerinde hemen hemen aynen görünür. Daha sonraki yüzyıllardaki siyasetnamelerde toplum yapısı dört sınıfa ayrılmıştır. Kronolojik sırayla Celâlü'dîn-i Devrân'nin (1427-1051), Katip Çelebi'nin, Hasan Kafi (1595-1506) ve Tanzimat Dönemi devlet adamları Akif Paşa'nın yazıları gibi ayrı ayrı eserlerde dörtlü sınıf teorisinden söz edilmiştir. Dört tabaka şunlardır (Mardin, 1998: 114; Çuha, 2000:

167): 1-Ulema (ilahiyat ve hukuk uzmanları, kadılar, katipler, maliye memurları, bilim adamları, hekimler ve şairler), 2-Savaşçılar ve Muhafızlar 3-Tüccar, Esnaf ve Zenaatkarlar 4-Çiftçiler.

¹¹ Osmanlı Devleti'nde âyan kelimesi çok geniş anlamda kullanılmıştır. “*Tarihi belgelerde, voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vali olarak belirtilen yerli hânedanlar, aynı zamanda âyan, derebeyi veya mütegalibe tâbirleriyle ifade edilmiştir* (Nagata, 1982: 2).” Kısaca âyanları "şehirin ileri gelenleri (eşraf)" ve "kaza, sancak veya eyalet yöneticileri" olarak tanımlayabiliriz.

KAYNAKÇA

- Akalın, G. (2002) **Türkiye’de Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Ekonomik Kriz**, Ankara: TİSK.
- Akdağ, M. (1999) **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi II (1453-1559)**, Ankara: Barış Kitabevi.
- Akçin, S. (1997) **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yalan Tarihi(1) (1789-1980)**, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi.
- Çakır, Ç. (2001) **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Küre Yayınları.
- Cezar, Y. (1986) **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, İstanbul: Alan.
- Cin, H. (1985), **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- Çataltepe, S. (1997) **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu**, İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Çuha, Ö. (2000) **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, İstanbul: Gentaş Kültür Yayınları.
- Çulcu, M. (2002) **Sikkesiz Sultanlar: Türkiye’de Mafia’laşmanın Kökenleri-2**, İstanbul: E Yayınları.
- Devlet Arşivleri (2004) “Osmanlı Devlet Arşivi Rehberi, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/rehber_osm/085_28_mevkuf.htm>, (27.03.2004).
- Ertaş, N. (1947) “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, **Ankara Üniversitesi D.T.C.F Dergisi**, 5(5).
- Falay, N. (1989) **Maliye Tarihi**, İstanbul: Filiz Kitabevi.

- Faroqhi, S. (2003) “Osmanlı Vergi Mükelleflerinin Siyasal Etkinlikleri ve Saltanatın Meşrulaştırılması Sorunu (1570-1650)”, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, (Çev: Çağalı Güven-Ö. TÜRESAY), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Genç, M. (2000) **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Göçek, F.M. (1999) **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, (Çev: İ. YILDIZ), Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Griswold, W.J. (2000) **Anadolu’da Büyük İsyân: 1591-1611**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hallaçoğlu, Y. (1997) **XIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, VII Dizi, Sayı: 92 (3.Baskı), Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hallaçoğlu, Y. (1998) **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, VII. Dizi-Sayı: 127 (4. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Heper, F. (1981) **Toplumsal Yapı ve Vergi Yapıları Arasındaki İlişkiler**, Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- İnalçık, H. (2000) **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**, (Çev: H. Berktaş), Cilt: I, İstanbul: Eren Yayınları.
- İslam Ansiklopedisi (1991), **Âyan Maddesi**, Cilt: 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karpat, K.(2001) **Ortadoğu’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, (Çev: R. Boztepe), Ankara: İmge Yayınevi.
- Karpat, K.H. (2002) **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, (Çev. A.Z. Durukan, K. Durukan), İstanbul: İmge Kitabevi.
- Karpat, K.K. (2003) **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev. B. Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kasaba, R. (1993) **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: 19. Yüzyıl**, (Çeviren: K. Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.
- Kazııcı, Z. (1977) **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul: Şamil Yayınevi.

- Keyder, Ç. (1982) **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929**, İstanbul: Yurt Yayınları.
- Keyder, Ç. (2003) **Türkiye'de Devlet ve Sosyal Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Baskı.
- Kıray, E. (1995) **Osmanlı'da Ekonomik Yapı Ve Dış Borçlar**, (II. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurt, İ. (1997) "Vakıf Müessesesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları", **XV ve XVI Türk Asrı Yapan Değerler, İslami İlimler Vakfı Tartışmalı Toplantılar Dizisi**, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Küçükömer, İ. (2001) **Batılama: Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Mardin, Ş. (1998) **Yeni Osmanlı Doğuşu**, Toplu Eserler 5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Maliye Bakanlığı (1999) **Kanuni'nin Umumi Kanunnamesi (Kanunname-İ Osmani)**, içinde Osmanlı Vergi Mevzuatı, Ankara: Maliye Bakanlığı A.P.K. Yayın No: 1988/348.
- Nagata, Y. (1982) **Muhsin-Zade Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi**, Tokyo: Study of Languages&Cultures of Asia&Africa, Monograph Series, No: 6.
- Okçuoğlu, İ. (1999) **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi: İç Pazarın Oluşma Süreci**, Birinci Kitap, İstanbul: Ceylan Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (1983) **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: Hil Yayınları.
- Ozankaya, Ö. (1986), **Toplumbilim**, Ankara: Tekin Yayınları.
- Öz, M. (1997) **Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar**, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Özbilgen, E. (2003) **Bütün Yönleriyle Osmanlı: Adabı-ı Osmaniye**, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özkaya, Y. (1994) **Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özvar, E. (2003) **Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Özyüksel, M. (1997) **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, İstanbul: Der Yayınları.

- Pamuk, Ş. (1999) **Osmanlı-Türkiye Tarihi 1500-1914**, İstanbul: Ak Yayınlar.
- Pamuk, Ş. (2000), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, (2. Baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Quataert, D. (2002) **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, (Çev. A. BERTAY), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sayar, N. (1977) **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**, İstanbul: İ.İ.T.İ.A Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları.
- Şahin, İ. (2000) "Göçebeler", **Yeni Türkiye**, Yıl: 6, Sayı: 31.
- Sevgili, A. (1989) **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şen, H. (2002) **Türkiye'de Senyoraj ve Enflasyon Vergisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Ana Bilim Dalı.
- Sevinç, N. (1991) **Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü**, İstanbul: Burak Yayınevi.
- Sonyel, R.S. (1991) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılması", **Bellekten**, Cilt LV, Sayı 213'den ayrı basım.
- Tabakoğlu, A. (1985) **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tezel, Y.S. (1994) **Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi (1923-1950)**, İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yayınları.
- Timur, T. (1996) **Osmanlı Çalışmaları**, İstanbul: İmge Yayınevi.
- Türkdoğan, O. (2002) **Osmanlı'dan Günümüze Toplum Yapısı**, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Uluçay, M.Ç. (1944) **XVII. Asırda Saruhanda Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Uzun, A. (2001) "Tanzimat Döneminde Vergilere İlişkin Temel Sorunlar (1840-60)", **İ.Ü İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, 39. Seri/Yıl 2001.
- Uzunçarşıl, İ.H. (1978) "Osmanlı Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", **Bellekten**, 42, 165-168.

Yaraşlı, G.O. (2005) **Türkiye'de Vergi Reformu**, Ankara: Maliye Bakanlığı APK.

Yetkin, Ç. (1984) **Türk Halk Hareketleri ve Devrimleri**, (3. Baskı), İstanbul: Say Yayınevi.

Zürcher, E.J. (2002) **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (Çev: Y.S. Gönen), (12. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.